

Pol Džonson

INTELEKTUALCI

OD MARKSA I TOLSTOJA
DO SARTRA I ČOMSKOG

Prevela
Marija Toth Ignjatović

■ Laguna ■

Naslov originala

Paul Johnson

INTELLECTUALS

Copyright © Paul Johnson, 1988

All rights reserved. First published by Weidenfeld & Nicolson, London

Translation copyright © 2020 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Mom prvom unuku
Samjuelu Džonsonu*

SADRŽAJ

1. Žan-Žak Ruso: „zanimljiv ludak“ 9
2. Šeli, ili bezdušnost ideja 53
3. Karl Marks: „Prosipajući strašne kletve...“ . . 92
4. Henrik Ibzen: „Baš naprotiv!“ 141
5. Tolstoj: stariji božji brat 181
6. Duboke vode Ernesta Hemingveja 232
7. Bertolt Breht: ledeno srce 289
8. Bertrand Rasel: slučaj logičkih besmislica . . 328
9. Žan-Pol Sartr: „mastiljava krznena pufna“ . . 373
10. Bekstvo razuma 419

1

Žan-Žak Ruso: „zanimljiv ludak“

U proteklih dvesta godina uticaj intelektualaca sve više je rastao. Štaviše, širenje ideja svetskih intelektualaca postaje činilac od ključnog značaja u izgradnji modernog sveta. Kad se ima u vidu dugi proces istorije, to je na više načina nova pojava. Istina je, naravno, da su u ranijim oblicima svog pojavljivanja – kao sveštenici, književnici i proroci – ljudi od duha oduvek polagali pravo na upravljanje društvom. Ali kao čuvari hijeratskih kultura – bile one primitivne ili razvijene – zakoni, pravila i tradicije snažno su ograničavali njihovo moralno i ideološko novatorstvo. Intelektualci nisu bili, a nisu ni smeli da budu slobodoumni pustolovi duha.

Međutim, kad je u osamnaestom veku moć klera počela da opada, pojavila se nova vrsta mentora i popunjavajući nastalu prazninu preuzela veliku ulogu uticaja na društvo. Svetovni intelektualac mogao je da bude deista, skeptik ili ateista. Samo što je i u njemu postojala sklonost, kao i kod crkvenih velikodostojnika ili sveštenika, da ljudima određuje kako da rešavaju svoje stvari. Od samog početka proklamovao je da mu na srcu posebno leži sudbina čovečanstva

i smatrao svojom svetom obavezom da svojim učenjem služi njenom menjanju nabolje. Što se tog dobrovoljnog prihvatanja posla tiče, pokazao se mnogo radikalnijim od svojih prethodnika, pripadnika klera. Naime, nije osećao da ga vezuje korpus objavljene religije. Zajedničku mudrost prošlosti, nasleđe tradicije i propise zasnovane na predačkom iskustvu sledio je, primenjivao ili odbacivao sasvim po svom nahođenju. Prvi put u istoriji nastupili su ljudi koji su samouvereno i sve smelije tvrdili da, oslanjajući se isključivo na svoj razum, mogu da ustanove i leče bolesti društva, štaviše, da teorijama i metodima koje sami stvaraju – mogu da preobrazu i učine boljim ne samo strukturu društva, nego i sve osnovne navike. Za razliku od svojih predaka sveštenika, nisu bili sluge ili tumači – nego zamenici bogova. Njihov junak bio je Prometej koji je ukrao nebesku vatru i doneo je na zemlju.

Jedna od glavnih karakteristika novih svetskih intelektualaca bilo je to što su s ogromnim zadovoljstvom istraživali i kritikovali religiju i predstavnike religije. Koliko su čovečanstvu bili od koristi ili na štetu ti veliki sistemi religije? Koliko su sveštenici ili pape odgovarali svojim načelima: čistoti i iskrenosti, bratskoj ljubavi i blagonaklonosti? Osude koje su izgovorene kako na račun crkve tako i klera, bile su nemilosrdne. Dakle, budući da je tokom proteklih dvaju stoleća uticaj religije i dalje opadao, a svetski intelektualci su igrali sve veću ulogu u oblikovanju naših pogleda i institucija, evo, došlo je vreme da i *na njih* proširimo ovo ispitivanje, na njihovo delovanje jednako kao i na njihovu ličnost. Posebno bih u pogledu morala i prosuđivanja hteo da izvedem na čistac – jesu li imali prava da pokazuju put čovečanstvu? Kako su oblikovali svoj lični život? Koliko su bili poštteni sa svojim porodicama, svojim prijateljima i partnerima? Jesu

li bili poštteni na polju seksualnosti i finansija? Jesu li govorili i pisali istinu? A onda – kako su njihovi sistemi podneli iskušenja vremena i prakse?

Svoje analize započinjem Žan-Žakom Rusoom (1712–1778), koji je prauzor modernog intelektualca, a na više načina imao je veći uticaj od svih njih. Rušenje oltara i posao uzdizanja uma na tron pokrenuli su stariji filozofi s Volterom na čelu. Ali Ruso je bio prvi u kojem se zajedno pojavljuju sve bitne osobine modernog Prometeja: ubeđenje da ima pravo sasvim da odbaci postojeći poredak, sigurnost da je na osnovu svojih načela u stanju da taj poredak potpuno preporodi, uverenje da je to ostvarivo političkim sredstvima, a naposljetku – prepoznavanje u kolikoj meri ponašanje ljudi zavisi od nagona, slutnji i drugih unutrašnjih pobuda. Zamišljao je da niko ne voli čovečanstvo koliko on i da ima besprimerne sposobnosti da ga učini srećnijim. Iznenadjujući broj ljudi, i u njegovo vreme a i posle toga, ocenjivao ga je jednako kao on samog sebe.

Uticaj Rusoa, kako na kratke tako i na duge staze, bio je ogroman. Više decenija nakon njegove smrti oko njega se stvarao pravi mit. Umro je desetak godina pre Francuske revolucije 1789, ali nju – kao i likvidiranje evropskog *ancien regime* – veliki broj njegovih savremenika smatra njegovim delom. U vezi s tim podudarala su se mišljenja Napoleona i Luja XVI. Edmund Berk ovo piše o eliti revolucije: „Među vođama vodi se žestoka rasprava o tome ko je od njih više nalik Rusou... Naime, u njemu vide savršenstvo.“ I sam Robespjer je otkrio: „Ruso je jedini koji se veličinom svoga duha i istaknutom ličnošću pokazao dostojnim da postane učitelj čovečanstva.“ Za vreme revolucije Konvent je izglasao da njegov pepeo prenesu u Panteon. Na svečanosti u okviru koje se to dogodilo, i predsednik Konventa je izjavio: „Onu

zdravu promenu koja se desila u našem moralu, navikama, zakonima i osećanjima, možemo da zahvalimo Rusou.“

Međutim, na jednom mnogo dubljem nivou i u delovanju na mnogo duže vreme, Ruso je takođe promenio veliki broj osnovnih pogleda civilizovanog čoveka i preuredio njegovo intelektualno uređenje. Taj uticaj vrlo je dalekosežan, ali može da se razlikuje pet njegovih glavnih područja. Pre svega, Rusoova učenja – pogotovo vaspitni roman *Emil*, objavljen 1762. godine – dotakla su se gotovo celokupne moderne pedagogije. On je popularizovao, a delimično i stvorio kult prirode, vazduha slobode, svežine, spontanosti, delatnosti koje daju snagu i potrebu za prirodnošću. Prvi je kritikovao preteranu gradsku profinjenost. Ukazao je koliko je izveštačenosti u civilizaciji i osuđivao ju je. On je otac redovnih telesnih vežbi, kupanja u hladnoj vodi, sporta koji oblikuje karakter, pa i kuća za odmor.

Kao drugo – u vezi s novim načinom gledanja na prirodu – Ruso je podučavao da ne smemo da se uzdamo u postepeno poboljšanje koje bi bilo rezultat polaganog širenja materijalističke kulture; u tome se okrenuo protiv prosvetiteljstva, iako je bio jedan od njegovih vodećih likova, i tražio je mnogo radikalnija rešenja. Razum je tek krajnje ograničeno pogodan za lečenje društvene boljke, tvrdio je. Međutim, to ne znači da ljudski duh ne ume da provede potrebne promene; pa on ima neiskorišćene, skrivene izvore energije – poetsko sagledavanje i intuiciju – koji se moraju iskoristiti za prevladavanje sterilnih diktata razuma. Iz takvih promišljanja napisao je *Ispovesti* – knjigu je dovršio 1770, ali objavljena je tek nakon njegove smrti. Taj treći proces označio je, s jedne strane, početak romantičarskog pokreta, a s druge – početak moderne introspektivne književnosti, jer Ruso je u tom delu napravio divovski iskorak od najznačajnijeg

dostignuća renesanse, od otkrivanja individue: uranjanja u unutrašnju suštinu našeg bića i njenog izlaganja javnosti. Čitaoci su tada prvi put mogli da zavire u jedno srce, mada je – što je postalo i jedno od svojstava moderne književnosti – to što su videli bilo varljivo, budući da je srce koje se pokazuje kao iskreno zapravo puno licemerja.

Četvrti koncept koji je popularizovao Ruso u izvesnom smislu najdublje je prodro. Po njemu, razvoj kojim je, napuštajući početno prirodno stanje, društvo postalo gradsko, kviri čoveka – njegova prirodna sebičnost, onaj *amour de soi*, pretvara se u mnogo štetniji nagon, u *amour-propre*, u kojem se samopoštovanje meša sa sujetom, budući da svako vrednuje sebe na osnovu tuđih mišljenja, pa se stoga trudi da novcem, snagom, umom i vrlinom imponuje ljudima oko sebe. Prirodna sebičnost udružuje se s nadmetanjem i željom za sticanjem, pa se čovek tako otuđuje ne samo od onih u kojima umesto braće vidi suparnike, nego i od samog sebe. Otuđenje može da bude uzrok čovekove duševne bolesti, karakterisane tragičnim neslaganjem prividnog i stvarnog.

Zbog onog lošeg skrivenog u nadmetanju, što – kako je on video – u čoveku ubija urođeni osećaj zajedništva i pribavlja važnost najgorim sklonostima u njemu, među kojima je izrabljivanje drugih, Ruso je izvor društvenih grehova na kraju pronašao u privatnom vlasništvu. Znači, njegova peta novina – neposredno pre industrijske revolucije – bila je to što je, delom u predgovoru pozorišnom komadu *Narcis*, a delom u svojoj *Raspravi o poreklu i osnovi nejednakosti među ljudima*, položio temelje kritike kapitalizma, a kao glavni razlog otuđenja označio je svojinu i nadmetanje koje nastaje oko nje. Tu misao su Marks i drugi beskrupulozno izrabljivali, zajedno s Rusoovim idejama u vezi s razvojem kulture. Za njega je „prirodno“ značilo „prvobitno“,

odnosno pred-kulturno. U svim kulturama javljaju se problemi budući da se tu ljudi udružuju s ljudima, što iznosi na površinu njihove loše osobine: kako Ruso piše u *Emilu*, „čovjekovo disanje smrtonosno je za njegove bližnje“. I tako je onda kultura, u kojoj čovek živi i koja se i sama razvija, veštačka sredina, određuje njegovo ponašanje i može da se usavršava, štaviše, može u potpunosti da se preobrazi s promenom onih snaga koje se takmiče unutar kulture i njenog tvorca – odnosno organizovanjem društva.

Ove ideje toliko su obuhvatne da se mogu smatrati enciklopedijskim: one izražavaju gotovo celokupnu modernu misao. Naravno, istina je da se nije sve rodilo u Rusoovoj glavi. Vrlo mnogo je čitao: Dekarta, Rablea, Paskala, Lajbnica, Bejla, Fontenela, Korneja, Petrarku, Tasa, a posebno je držao do Loka i Montenja. Žermen de Stal, koji ga je smatrao „čovekom blagoslovenim veličanstvenim sposobnostima više nego iko ko je ikad živio na ovoj zemlji“, izjavio je: „Ništa nije izmislio.“ A onda je dodao: „Sve je ispunio žarom i strašću.“ Jednostavan, neposredan, snažan, nesumnjivo zanosan stil učinio je Rusoove reči tako živopisnim i svežim da je njegova publika sve što mu se rađalo ispod pera zapanjeno doživljavala kao pravo otkrovenje.

Ali ko je bio ovaj čovek s toliko izvanredne moralne i intelektualne snage, i kako je sve to stekao? Ruso je bio Švajcarac, rođen u Ženevi 1712. godine i vaspitavan u kalvističkoj veri. Otac Isak bio je časovničar, ali nije bio posebno uspešan u svom zanatu budući da je često bio u neprilici, sudelovao u tučama i nemirima. Majka Sizan Bernar, poreklom iz imućne porodice, ubrzo nakon rođenja sina Žan-Žaka umrla je od porodijske groznice. Niko od Rusoovih roditelja nije bio blizak s uskim krugom oligarha koji su vladali Ženevom i od kojih je bio stvoren Savet dve stotine

i Unutrašnji savet dvadesetpetorice. Ali bili su punopravni glasači i građani s brojnim privilegijama; Ruso nikad nije zaboravljao da je pripadnik posebnog sloja. Zbog toga je od samog početka bio konzervativac (iz interesa, ne iz ubeđenja), a celog života prezirao je mase bez prava glasa. Njegova porodica bila je i prilično imućna.

Ruso nije imao sestru, samo osam godina starijeg brata. On sam veoma je ličio na majku, pa je tako ocu udovcu postao miljenik. Međutim, Isak se prema sinu ophodio čas sa suznom nežnošću, čas sa zatrašujućom grubošću. Mada je znao da ga otac voli, Žan-Žak je smatrao da je taj metod vaspitanja loš pa je u *Emilu* kasnije napisao: „Očinsko slavljublje, škrtost, tiranija, pogrešna predviđanja, neodgovornost i hladna bezosećajnost sto puta su kobniji za decu nego slepa majčinska ljubav i nežnost.“ Pored svega toga, zbog očeve nemilosrdnosti pre svega je propatio stariji dečak. Isak ga je 1718. godine poslao u popravni dom, tvrdeći da s njim ne može da izađe na kraj, odakle je 1723. pobegao i više ga nikad nisu videli. Ruso je tako zapravo bio jedina, kao toliki vodeći intelektualci modernog doba. Mada su ga u izvesnom smislu i razmazili, njegovo detinjstvo ostavilo mu je teško nezadovoljstvo i – što mu je možda bila glavna osobenost – razvilo u njemu visoki stepen samosažaljenja.

Smrt ga je brzo lišila i oca i maćehe. Postao je šegrt graver, ali nije voleo taj zanat. Godine 1728, dakle kao petnaestogodišnjak, pobegao je, a da bi zadobio naklonost jedne dame koja je živela u Ansiju, izvesne Fransoaz-Luiz de Varan, on prelazi u katoličanstvo. Tome što Ruso piše u *Ispovestima* ne može se verovati. Ali na osnovu njegovih pisama i ogromne „rusoovske industrije“, ipak su raščišćene bitne činjenice. Gospođa De Varan je imala kraljevske prihode, a izvesni pokazatelji upućuju na to da je bila agent francuske vlade i

Katoličke crkve. Ruso je uglavnom boravio kod nje i živeo o njenom trošku između 1728. i 1742. godine. Jednim djelom tog razdoblja bio joj je ljubavnik, ali bi se povremeno osamostalio i krenuo svojim putem. Sve do sredine svojih tridesetih ređao je poraz za porazom i živeo na tuđ račun, kao parazit, uglavnom na račun žena. Oprobao se u bar trinaest različitih zanimanja – bio je graver, lakej, muzičar, službenik, bogoslov, poljoprivrednik, kućni učitelj, blagajnik, prepisivač nota, pisac i lični sekretar. Godine 1743. postao je sekretar francuskog ambasadora u Veneciji grofa Montegija. Ali to je potrajalo svega jedanaest meseci: grof ga je otpustio, a senat Venecije izdao nalog za njegovo hapšenje, tako da je Ruso morao da beži. Montegi je izjavio (i pre moramo da verujemo njemu nego Rusou), da je njegov sekretar osuđen na večito siromaštvo zbog svoje „loše naravi“ i „neverovatnog bezobrazluka“, proisteklih iz toga što nije „zdrave pameti“ i „o sebi ima previsoko mišljenje“.

U to vreme Ruso sebe već godinama smatra rođenim piscem. Majstorski je baratao rečima. Posebno je imao dar za pisanje pisama: svoju stvar uvek je predstavljao tako kako mu je najviše odgovaralo, ne vodeći mnogo računa o činjenicama – mogao je da bude odličan advokat. (Montegi, koji je bio vojno lice, toliko ga je zamrzio i zbog toga što je Ruso demonstrativno zevao kad mu je diktirao, štaviše, Ruso se nije ustručavao da prošeta do prozora dok je ambasador tražio pogodnu reč.) Godine 1745. Ruso se upoznao s praljom Terez Levaser, deset godina mlađom od njega, koja mu je postala ljubavnica i bila voljna da ostane s njim. To je unelo izvesnu stabilnost u njegov nesređeni život. U međuvremenu se upoznao i prijateljio s Denijem Didroom, središnjim likom prosvetiteljstva, kasnijim glavnim urednikom *Enciklopedije*. Kao i Ruso, Didro je bio sin zanatlje i

postao je prototip samoukog pisca. Bio je drag čovek koji je rado utirao put obdarenima. Ruso može mnogo toga da mu zahvali. Preko njega se upoznao s Fridrihom Melhiorom Grimom, nemačkim književnim kritičarem i diplomatom s odličnim društvenim vezama: Grim je poveo Rusoa u čuveni radikalski *salon* barona Holbaha, zvanog „*Maître d' Hôtel de la philosophie*“.

Tada je počela da se razvija moć francuskih intelektualaca, a u drugoj polovini stoleća neprekidno je jačala. Međutim, zbog njihovih kritičkih primedbi na račun društva, 40-ih i 50-ih godina položaj im je bio prilično nesiguran. Ako bi uočila opasnost, država bi intelektualcima i dalje nemilosrdno uzvraćala udarac. Ruso se kasnije beskrajno žalio koliko ga proganjaju, ali u stvari se manje napatilo od većine svojih savremenika. Volter je uvredio jednog aristokratu i taj je svojim slugama naložio da ga javno bičuju, a gotovo godinu dana morao je da robija u Bastilji. Oni koji su prodavali zabranjene knjige mogli su da računaju na deset godina robijanja na galiji. U julu 1749. Didroa su uhapsili i zatvorili u tvrđavu Vansen – u samicu zato što je objavio knjigu koja je branila ateizam. Tamo je proveo tri meseca. Ruso je krenuo da ga poseti, a dok je pešačio putem prema Vansanu, listajući novine zapazio je da je Književna akademija Dižona raspisala konkurs s temom: „Da li je preporod nauka i umetnosti doprineo unapređenju morala?“

Ta epizoda biće prekretnica u Rusoovom životu. Obuzelo ga je nadahnuće i u trenutku je sagledao šta mu je činiti. Ostali učesnici konkursa verovatno će se zalagati za umetnost i nauku. Dok će on razložiti kako priroda nadmoćno stoji iznad svega toga. Iznenađeno, kako sam kaže u *Ispovestima*, njegovo celo biće obuzela je ushićenost „istinom, slobodom, vrlinom“. Kaže da je sebi objavio: „Vrlina, istina!

Uzvikivaću sve glasnije: istina, vrlina!“ I dodaje da mu je prsluk bio potpuno mokar jer „a da nisam ni primetio, lile su mi suze“. Ta njegova tvrdnja mogla bi da bude istinita jer su mu suze zaista uvek lako kretale. I što je neopoziva činjenica: Ruso je tamo i tad rešio da napiše ogled afirmišući svoja načela koja će kasnije postati osnov njegovog kreda; svojim paradoksalnim shvatanjem osvojio je nagradu i takoreći preko noći postao slavan. I eto, tridesetdevetogodišnji ogorčeni čovek, koji dotad nije ništa postigao iako je čeznuo za uspehom i slavom, najzad je pogodio pravu notu. Ta rasprava je slaba i danas gotovo nečitljiva. Kao i uvek kad pogledamo unazad na takav književni događaj, čini se neobjašnjivim kako je jedan ovako slab rad mogao svog tvorca u trenu da učini slavnim – Žil Lemetr, čuveni kritičar, s pravom je izjavio da je to što je Ruso mogao tako naglo da postane besmrtnik – „jedan od najboljih dokaza ljudske gluposti“.

Rasprava o nauci i umetnosti nije obogatila Rusoa, jer iako se širila u velikom krugu i bilo je štampano gotovo trista odgovora na njegovo delo, broj stvarno prodatih primeraka bio je veoma mali i od takvih izdanja korist su imali samo trgovci knjigama. S druge strane, pred njim su se otvarala mnoga vrata kuća bogatih porodica i imanja, gde su bili rado viđeni intelektualci na dobrom glasu. Ruso je mogao lepo da živi i od prepisivanja nota (imao je lep rukopis), u više navrata odabrao je to rešenje, ali posle 1750. godine uvek je mogao da se koristi gostoprimstvom aristokratije, osim – što se često događalo – ako se ne bi ružno posvađao s gospodarom kuće. Što se tiče misli, u njima nikada nije oskudevao; ako bi seo pisao je s lakoćom i pisao je dobro. Ali delovanje njegovih knjiga, barem dok je bio živ, a i prilično dugo nakon toga, veoma se razlikovalo.

Njegovo delo *Društveni ugovor* – uopšteno smatrano konačnim konceptom njegove političke filozofije, koje je počeo da piše 1752. i objavio posle deset godina – za njegovog života jedva da su čitali, a do 1791. godine samo jednom je ponovo izdato. Nakon što je pregledano petsto biblioteka iz tog vremena, ispostavilo se da je samo u jednoj postojao primerak te knjige. Dok je istraživač Džon Makdonald, koja je pregledala hiljadu sto četrnaest političkih pamfleta pisanih u razdoblju od 1789. do 1791, našla svega četrnaest koji su ukazivali na njega. Njen zaključak je glasio: „Mora se napraviti razlika između Rusoovog kulta i uticaja rusooovske političke teorije.“ Kult, koji je započet nagrađenim radom a kasnije je silno ojačao, stvarao se oko dveju njegovih knjiga. Jedna je roman *Nova Eloiza* – s podnaslovom *Pisma dvoje zaljubljenih* – za koji je kao uzor poslužila Ričardsonova *Klarisa*. Ta priča mlade žene koja podleže svojoj strasti, da bi se zatim pokajala i napatila zbog svoje slabosti – izvanredno vešto je napisana: Ruso je podjednako želeo da deluje na osećanja i moralna shvatanja čitalaca, pre svega žena – u prvom redu na novo tržište koje je krenulo da se razvija, na žene srednje društvene klase. S obzirom na godine u kojima je objavljen, tekst je često veoma rečit, ali krajnja pouka izaziva moralno sablažnjavanje. Pariski nadbiskup pisca je odmah optužio da „otrov žudnje kaplje u duše, mada to prividno osuđuje“, ali sve je za cilj imalo samo bolju prodaju knjige, s predgovorom koji je pisac sastavio veoma lukavo i u kojem izjavljuje da će devojka koja pročita svega jednu stranicu prokockati svoje spasenje, ali je dodao: „devojke čiste duše ionako ne čitaju ljubavne romane“. Ali devojke čiste duše jednako su čitale *Novu Eloizu* kao i matrone dostojne poštovanja, a odbrane radi pozivale su se na završne veoma moralne zaključke. Bilo kako bilo, roman

je pisan da bi bio uspešan, što je i postao, mada su čitaoci do njega dolazili uglavnom preko ilegalnih izdavača.

Rusoov kult je 1762. godine ojačao jer je bio objavljen *Emil* s neopisivim brojem misli koje su se ticale odnosa čoveka i prirode, a bilo je i posebnih razmišljanja samo o prirodi, koja su u doba romantizma bila uobičajena, ali su tada još smatrana novinom. Ruso je i ovu svoju knjigu savršeno konstruisao, trudeći se da je pročita što više ljudi. Ali u jednoj stvari je preterao i oštetiio samog sebe. Jer budući da su ga sve više držali za proroka pravde i poštenja, osećao se obaveznim da odredi granice razuma i da i za religiju osigura mesto u srcu ljudi. I tako, u jednom poglavlju *Emila*, naslovljenom „Veroispovest savojskog vikara“, optužio je ostale prosvেćene intelektualce, pogotovo ateiste i deiste, da su nadmeni i dogmatični, a budući da su navodno skeptici, ponašaju se kao da sve znaju i ne vode računa o tome kakvu štetu nanose onim čestitim ljudima kojima su podrili veru: „Ruše i nogom zatiru sve što ljudi poštuju, lišavaju stradalnike svega što bi u nevolji moglo da im posluži kao poslednja uteha, a bogate i moćne pak lišavaju jedine kočnice njihovih strasti.“ Bile su to veoma efektne izjave, ali Ruso je bio mišljenja da, ravnoteže radi, mora malo da podvrgne kritici i institucionalnu crkvu, posebno zbog kulta raznih čuda i sujeverja koje pothranjuje. To mu je bio zaista nesmotren korak već i zato što je Ruso, u odbrani od piratskih izdavača, prihvatio na sebe rizik da svoja dela objavljuje pod svojim punim imenom. Francuska crkva već i dotad je popreko gledala na njega jer je bio dvostruki renegat: prvo je prešao u katoličanstvo, a onda se vratio na kalvinizam da bi mogao ponovo da postane građanin Ženeve. Pariski *Parlement*, kojim su dominirali jansenisti, veoma mu je zamurio protivkatolički izliv u romanu *Emil* i naredio je da se pred

Palatom pravde knjiga spali i izdao je nalog za Rusoovo hapšenje. Spaslo ga je samo to što su ga na vreme opomenuli prijatelji na visokom položaju. Nakon toga je godinama bio izgnanik. Naime, kalvinisti su mu takođe zamerali izvesne delove iz *Emila* i tako je i van katoličke teritorije bio često primoran da menja mesto boravka. Ali uvek bi se našao neko od moćnika da ga zaštiti: u Engleskoj (gde je počev od 1766. živeo petnaest meseci) jednako kao u Francuskoj, gde je živeo od 1767. godine. U poslednjoj deceniji života vlasti ga više nisu uznemiravale, njegovi glavni neprijatelji bili su prijatelji pisci, među njima Volter. Njemu je kao odgovor namenio svoje delo *Ispovesti*, dovršeno u Parizu, u kojem se 1770. na kraju skrasio. Nije smeo da ga objavi, ali delo je u širim krugovima postalo poznato jer je delove mogao slobodno da čita po otmenim salonima. U vreme smrti 1778. godine slava mu ponovo raste, a kad su revolucionari preuzeli vlast – dostiže svoj vrhunac.

Znači, Ruso je još za života požnjeo ozbiljne uspehe. Današnji nepristrasni posmatrač stiče utisak da sudbina nije bila preterano surova prema njemu. Uprkos tome, Ruso je u istoriji književnosti jedan od onih koji su najviše kukumavčili. Tvrdio je da mu je život bio čista beda i progon. Tome se tako često vraćao, tako dirljivo i bolno ocrtavajući svoj čemer da čovek ima osećaj da mu se mora verovati. Najviše i najodlučnije je kukao zbog svog zdravlja. „Ja sam nesrećna olupina koju je istrošila bolest... neko ko se dan za danom muči s teškom mukom i rve sa smrću.“ „Trideset godina san mi nije dolazio na oči...“ „Priroda mi je odredila patnju, od nje sam dobio organizam koji se odupire bolovima: oni me ne iscrpljuju, bolovi su uvek jednako jaki. Tako se osećam.“ Ono što je sigurno jeste da je imao mnogo problema sa svojim udom. Na to sam ukazuje u pismu upućenom svom

prijatelju doktoru Tronšanu: „Izvestan organ mi je faličan, takav sam rođen“. Njegov biograf Lester Kroker je posle pomnog dijagnostikovanja izjavio: „Ubeđen sam da je Žan-Žak bio žrtva urođene anomalije – hipospadije (*hypospadias*), deformiteta penisa kod kojeg je otvor mokraćne cevi smešten negde na njegovoj ventralnoj površini.“ U njegovim odraslim godinama taj otvor se suzio, morao je da koristi kateter, što je bilo bolno – i psihički i fizički samo je otežavalo problem. Veoma često osećao je nadražaj mokrenja, a kad se kretao u otmenom društvu to je stvaralo neugodne poteškoće. „I sad se naježim“, pisao je, „kad se toga setim: sedim u krugu brojnih žena i primoran sam da čekam dok se ne završi mudra ili glupa konverzacija... Kad najzad uspem da izađem u bleštavo osvetljen hodnik, prilazi mi i zadržava me nova grupa žena, a dole u dvorištu kola dolaze i odlaze, lako mogu i da me pregaze, a pored svega – unaokolo se muvaju mlade sluškinje bogatih dama koje bulje u mene, dok mi se lakeji oslonjeni o zid bez ustručavanja podsmevaju. Ne mogu da nađem ni zid ni neki bedni zakutak koji bi odgovarao mojoj nameri. Da skratim: jedino naočigled svih mogu da ispraznim svoju prokletu bešiku, možda po nozi nekog aristokrate u belim čarapama.“

Ovo izlaganje puno je samosažaljevanja i, uz bezbroj drugih dokaza, navodi na to da Rusoovo zdravlje i nije bilo tako loše kako je tvrdio. Ako bi se to uklapalo u ono što je dokazivao, ponekad se pozivao na svoje odlično zdravlje. Njegova nesanica bila je delimično umišljena, jer više njih svedoči da su ga čuli kako hrče. Dejvid Hjum, koji je u društvu s njim putovao u Englesku, piše: „Jedan je od najrobusnijih ljudi koje sam ikad upoznao. Noću je po deset sati provodio na palubi, čak i po najstrašnijem nevremenu kad su se mornari smrzavali, a njemu od hladnoće nije bilo ništa.“

Neprestano se brinuo – s razlogom ili bez razloga – za svoje zdravlje: tu je bio koren samosažaljevanja koje mu je polako ispunilo čitavo biće, a pothranjivale su ga sve okolnosti njegovog života. Vrlo rano navikao se da predstavi svoju „priču“ – kako je to nazivao – nastojeći da probudi naklonost prema sebi, pre svega kod žena iz dobrih porodica. Sebe je nazivao „najnesrećnijim smrtnikom“, često je govorio o „surovoj sudbini“ koja ga u stopu prati, uveravao je da „niko nije prolio toliko suza kao ja“ i izjavio: „Kakva mi je sudbina – niko se ne bi usudio da ispriča, a niko ne bi ni poverovao.“ Ali sam je to često pričao i mnogi bi mu poverovali sve dok se ne bi bolje upoznali s njegovim karakterom. No, većina je i dalje zadržavala nešto naklonosti. Gospođa D’Epine, jedna od njegovih zaštitnica, prema kojoj se užasno ophodio, čak i nakon što je najzad „progledala“, primetila je: „I dan-danas sam dirnuta kad se samo setim kako je jednostavno i originalno pričao o svom putu punom patnje.“ Bio je ono što se u armiji zove „stari vojnik“, iskusan psihološki prevarant. Ne iznenađuje što je u svojim mladim godinama pisao pisma kojima prosjači – jedno je i sačuvano. Pisao je guverneru Savoje, obraćajući se za redovan prihod, s obrazloženjem da već duže vreme pati od teške bolesti koja ga je strašno unakazila, a uskoro će ga odvesti u grob.

U pozadini samosažaljenja širila se neizmerna samodopadljivost; bio je ubeđen da je potpuno drugačiji od drugih ljudi, imajući u vidu kako svoju bolest tako i svoje izuzetne sposobnosti. Pisao je: „Ma u čemu je to vaša beda slična mojoj? Moja situacija je jedinstvena, besprimerna od početka vremena...“ I dalje: „Takav čovek koji može da me voli onako kako ja znam da volim, još se nije rodio“. „Nikad niko nije imao veći dar za ljubav.“ „Rođen sam da budem najbolji prijatelj koji je ikad živeo na ovom svetu.“ „Zapanjen bih

odlazio iz ovog života kad bih saznao da postoji čovek bolji od mene.“ „Pokažite mi jednog od mene boljeg čoveka, u čijem srcu ima više ljubavi, nežnosti, osećajnosti...“ „Buduća pokolenja će me poštovati... a to mi svakako sleduje.“ „Ja uživam u samom sebi... moja uteha skriva se u mom samopoštovanju“; „... kad bi se u Evropi mogla naći bar jedna prosvetljena vlada, dosad bi već podigli više spomenika meni u čast.“ Nije čudo što je Berk izjavio: „Greh sujete kod njega se graničio s ludilom.“

A iz Rusoove sujete proizlazilo je i verovanje da su mu niska osećanja potpuno strana. „Osećam da sam mnogo bolji čovek nego kad bih mrzeo bilo koga.“ „Previše volim sebe da bih ikoga mrzeo.“ „Omražene strasti oduvek su bile daleko od mene; ljubomora, zloba, želja za osvetom nikad nisu nalazile put ka mom srcu... Bes da, ali nikad se ne ljutim dugo i ne trudim se da to pokažem.“ Istina je da je često bivao srdit, i to na duže vreme, a i te kako se trudio da to pokaže. Drugi su to primećivali. Ruso je bi prvi intelektualac koji je sebe u više navrata proglasio prijateljem čitavog čovečanstva. I mada je voleo čovečanstvo – kao apstraktan pojam – bio je poprilično sklon sukobljavanju s ljudima. Jedna od njegovih žrtava, nekadašnji ženevski prijatelj doktor Tronšan, postavio mu je pitanje: „Kako je moguće da prijatelj čovečanstva ne bude prijatelj ljudima – ili baš nije prijatelj?“ Na to je Ruso odgovorio da ima pravo da kazni one koji to zaslužuju: „Ja sam prijatelj čovečanstva, a ljudi ima svugde. A prijatelj istine posvuda će naći i zlonamernike – ne moram da idem predaleko.“ Budući da je bio egoista, Ruso je one neprijateljski nastrojene smatrao neprijateljima pravde i vrline uopšte. Stoga ništa nije bilo dovoljno loše za njegove neprijatelje: imao je osećaj da njihovo pukovanje opravdava tezu večnog prokletstva: „Nisam ja surove

prirode“, rekao je gospođi D’Epine, „ali kad vidim kako ovo zemaljsko pravosuđe ne kažnjava ta čudovišta, radujem se što ih tamo preko čeka vatra pakla.“

Ako je Ruso bio tako sujetan, egocentričan i nedruželjubitiv, zašto su toliki tražili njegovo prijateljstvo? Odgovarajući na ovo pitanje dolazimo do suštine njegovog karaktera i historijskog značaja. Naime, Ruso je bio prvi intelektualac koji je – djelom slučajno, djelom nagoni – iskoristio osećanje krivice kod onih povlašćenih. A povrh svega radio je to vrlo jednostavno – grubost je razvio do osobenog metoda. Bio je prototip osobenih figura modernog vremena, „razgoropađene omladine“. Žan-Žak prvobitno nije bio antisocijalan. Štaviše, od rane mladosti želeo je da zablista u društvu. Posebno je čeznuo za osmehom čuvenih svetskih žena. „Mene nisu privlačile krojačice, sobarice, prodavačice“, pisao je. „Bile su mi potrebne mlade gospođice.“ Samo što je očigledno i beznadežno bio provincijalac, neotesan i neuglađen. Prvi pokušaji – u 1740-im godinama – da se uvuče u otmeno društvo prihvatajući njegova pravila igre, završili su se potpunim fijaskom, a kad je prvi put pokušao da pridobije blagonaklonost udate žene iz tog društva, bio je ponižen i odbijen.

Međutim, nakon što je preko uspeha svojih proučavanja shvatio da može da bude prednost ako zaigra na kartu Prirode, promenio je taktiku. Umesto da se trudi da sakrije svoju neotesanost, krenuo je da je naglašava. Od nje je napravio vrlinu. I njegova računica je proradila. Obrazovanim članovima francuske buržoazije, koji su stari sistem klasnog položaja s privilegijama osećali sve više teskobnim, već je postala navika da pisce i kompozitore uzimaju pod svoje okrilje kao amajlije protiv problema. Društveni kritičar tog vremena Šarl Pino Diklo o tome je ovako pisao: „Naše

ugledne ličnosti, čak i one koje ne cene naročito ljude od duha, pretvaraju se da su im oni mili jer sad je to u modi.“ Većina pisaca koje su ovako štitili trudila se da oponaša one višeg ranga i bogatije od njih samih. Ruso je radio upravo suprotno, pa time onda postajao mnogo zanimljiviji – radije su ga primali u salone, bio je Prirodni Divljak, onaj izvanredno talentovani i inteligentni „Medved“, kako su voleli da ga nazivaju. Namerno je stao na stranu osećanja nasuprot konvenciji, držao je da čovek treba da prati srce a ne pravila ponašanja. „Moja osećanja nemaju potrebe za ulepšavanjem“, rekao je. „Ona su takva da ne moram da budem uslužan.“ Priznao je da je „iz principa neotesan, neprijatan i grub. Nimalo ne obraćam pažnju na vaše dvorane. Ja sam varvarin!“ I: „U mom srcu nalaze se takve stvari koje me oslobađaju obaveza dobrih manira.“

To shvatanje bilo je u potpunom skladu s njegovim stilom, mnogo jednostavnijim od ugladenih složenih rečenica većine tadašnjih pisaca. Njegova neposrednost veličanstveno je pristajala iskrenosti s kojom je baratao sa seksualnošću (*Nova Eloiza* je bio jedan od prvih romana u kojima su se pominjale i takve stvari kao što je ženski steznik). Ruso je i svojim spoljnim izgledom izražavao da su za njega društvena pravila ništavna: oblačio se s izazovnom jednostavnošću i nemarnošću, što je onda postalo karakteristično i za mlade romantičare. Kasnije je o tome ovako pisao: „Svoj preobražaj započeo sam promenom načina odevanja. Uklonio sam pozlaćenu čipku i bele čarape i nosio okruglu periku. Odložio sam i mač, prodao svoj sat.“ Sledeći korak bio je da pusti dužu kosu, jer se, kako je i sam izjavio, „to slagalo s nemarnim ponašanjem i nenegovanom bradom“. Ruso je bio prvi razbarušeni intelektualac. Tokom godina je sve novijim idejama u oblačenju privlačio pažnju publike. U

Nušatelu ga je Alan Remzi naslikao u jermenskom ogrtaču, vrsti kaftana. A oblačio ga je i kad je išao u crkvu. Meštanima se nije naročito dopadao, ali kasnije su se navikli i s vremenom je to postao Rusoov znak prepoznavanja. Za vreme svoje slavne posete Londonu pojavio se u tom kaftanu i u pozorištu *Druri lejn*, a dok je publici zahvaljivao za aplauz, tako duboko se nagnuo preko ivice lože da je gospođa Garik morala da ga povuče za ogrtač da se ne bi strmoglavio.

Bilo instinktivno ili ne, odlično se razumevao u samoreklamiranje: njegove ludorije, neotesano ponašanje, ekstremistički nastupi, štaviše i svađe, privlačili su pažnju i neosporno odigrali ulogu u tome što je, s jedne strane, kod aristokrata bio u milosti, a s druge – obožavaoci su ga prihvatili kao svog ljubimca. Od velikog značaja je činjenica, kako ćemo i sami videti, da je njegova lična veza s publikom – koja se prvenstveno zasnivala na načinu odevanja i spoljnoj neobičnosti – postala važan element i u uspehu brojnih vodećih intelektualaca. Kao i u mnogo čemu, Ruso je i u tome bio predvodnik. A ko bi mu to mogao zameriti? Naime, većina ljudi zazire od ideja, a pogotovo novih. Dok zanimljiva ličnost očarava. Znači, neobičan karakter stvaralaca može da doprinese tome da publika, prevladavajući svoj otpor, uzme u ruke njihova dela koja se bave tim idejama.

Svojim nesvakidašnjim psihološkim čulom Ruso je umeo da nezahvalnost, jedan od najodvratnijih poroka, iskuje u vrlinu i uvrsti je među svoja oružja u borbi za publicitet, pažnju i blagonaklonost. Naime, nikad nije osuđivao nezahvalnost. Mada se pokazivao kao pobornik spontanosti, zapravo je bio proračunate prirode, a kako je sebe zaista držao za najboljeg čoveka, došao je do logičnog zaključka da su ostali još proračunatiji od njega, a i povodi za to su im podmukliji. Stoga se, bilo kakva posla da imaju s njim,

uvek trude da ga iskoriste, što znači da mora da ih nadmudri. Zbog toga je osnova njegovih pregovaranja bila veoma jednostavna: oni su davali, a on dobijao. I to je podupro vrlo smelom teorijom: s obzirom na njegovu jedinstvenost, onaj ko ga podržava time čini dobro samom sebi. U tom duhu je odgovorio već i Dižonskoj akademiji nakon što je pobeđio na konkursu. Njegov ogled, kako je napisao, izašao je da brani jednu nepopularnu istinu, „a vi ste stekli još veće poštovanje time što ste mi, uvažavajući moju hrabrost, velikodušno ukazali čast svojom velikodušnom presudom. Da, gospodo draga, slava koju ste mi dodelili i vama je donela lovorov venac.“ Isti metod primenjivao je, već na potpuno prirodan način, kad bi mu kao čuvenom piscu njegovi zaštitnici ponudili gostoprimstvo. Kao prvo, izjavio bi da jedan tako „plemit gest“ ne predstavlja više od onoga što mu svakako sleduje. „Kao bolestan čovek imam pravo da računam na dobronamernost koju čovečanstvo mora da ukaže paćenicima.“ Ili: „Siromah sam i... zaslužujem posebno staranje.“ A onda, nastavio je, primanje pomoći, na koje se odlučuje tek nakon dugog ubeđivanja, veoma mu je neprijatno. „Kad se najzad predam i nakon dugog ubeđivanja prihvatim ponudu koju su mi već nekoliko puta ponovili, to činim pre svega mira radi, a nikako zato što mi je to interes. Koliko god veliku žrtvu podnosio onaj ko me je ugostio, on je zapravo moj dužnik – naime, moje požrtvovanje je veće.“ Na osnovu svega toga smatrao je da ima pravo da propiše pod kojim uslovima prihvata da koristi *cottage orné* ili ponuđen mali zamak. Nije prihvatao nikakve društvene obaveze, jer, kako je rekao, „srećan sam kad... uopšte ne moram da činim nešto što u stvari ne želim“. I tako, jednom svom gostoprimcu je napisao: „Moram da naglasim i molim da mi se omogućí uživanje u potpunom miru i slobodi.“ „Ako mi

date povoda i za najmanju neprijatnost, više me nikad nećete videti.“ U njegovim pismima, zahvalnicama (ako ih se može tako nazvati), adresati su mogli da pročitaju vrlo neprijatne rečenice. „Zahvaljujem vam“, stoji u jednom pismu, „na ovoj poseti na koju ste me sami nagovorili, a moja zahvalnost mogla bi da bude i ljubaznija da za nju nisam morao da platim tako visoku cenu.“

Kako je napisao jedan njegov biograf, Ruso je uvek postavljao zamke ljudima. Često je pominjao svoje poteškoće i siromaštvo, ali kad bi mu ponudili pomoć – pretvarao se da je iznenađen, štaviše ganut, a još i uvređen. Na primer: „Od vašeg predloga srce mi se sledilo. Kako loše poznajete svoje interese ako ste spremni da od svog prijatelja napravite lakeja!“ A onda: „I pored svega spreman sam da saslušam vaš predlog, ako jednu stvar uvek budete imali na umu: mene niko ne može da kupi.“ Nakon što su ga ovako pecnuli, mogući domaćin bio je primoran da svoju pozivnicu preformuliše prema prohtevima gosta. Dokaz za Rusoovo izvanredno psihološko čulo je i to što je ljude umeo da navede da prihvate sve što on želi, čak i one koji su društveno bili visoko iznad njega: uobičajene reči zahvalnosti izostale bi iz njegovog rečnika. Tako je, na primer, vojvodi Monmoransii-Liksamburu, koji mu je ustupio jedan svoj zamak, napisao ovo: „Ja vas ne kujem u zvezde niti ću vam zahvaliti. Ali stanujem u vašoj kući. Svako se izražava na svom jeziku – ja sam sve rekao na svom.“ Lukavstvo je i tom prilikom odlično upalilo; pravdajući se, vojvotkinja je odgovorila: „Niste vi taj koji treba da zahvaljuje, nego maršal i ja dugujemo zahvalnost vama.“

Međutim, Ruso nije bio čovek koji tek tako živi svoj detinjasti svet. Bio je mnogo složenija i zanimljivija ličnost. Pored hladne, tvrde proračunatosti postojao je u njemu i

izvorni element paranoje koja nije dozvoljavala da odabere bezbrižno parazitsko postojanje. Umesto toga divlje se i uglavnom stalno svađao, gotovo sa svakim s kim je bio u bliskoj vezi, pogotovo s prijateljima, a proučavajući te njegove neprijatne i ponavljane prepirke i rasprave, nemoguće je izvući drugačiji zaključak nego da je bio mentalno bolestan čovek. Ali istovremeno je bio i veliki, originalni duhovni genije, a ta dvojnost dovodila je u ozbiljnu opasnost kako samog Rusoa tako i druge. Već je i njegovo ubeđenje u vlastitu čestitost proizlazilo iz njegove bolesti; da je običan čovek mogao je da se izleči, ili da u najgorem slučaju bude žrtva manje lične tragedije. Ali izuzetne spisateljske sposobnosti donele su mu priznanje i slavu, štaviše popularnost. A u tome je video dokaz za svoje pomenuto uverenje da je uvek u pravu, da to nije puko subjektivno mišljenje u koje iko živ sumnja – osim, naravno, njegovih neprijatelja.

Ti neprijatelji su svi do jednog bili njegovi raniji prijatelji i dobrotvori koji su se – tako je mislio Ruso nakon što je raskinuo s njima – pod izgovorom drugarstva trudili da ga iskoristite i upropaste. Pojam nesebičnog prijateljstva bio mu je stran, a kako je za sebe umišljao da je bolji čovek od svih drugih i budući da sam nikad nije iskusio takvo osećanje – *a fortiori* nisu mogli da ga osećaju ni drugi. Zbog toga je od samog početka brižno analizirao svaki postupak svojih „prijatelja“ i na prvi pogrešan korak ih napadao. Posvađao se s Didroom kojemu je najviše dugovao. Posvađao se s Grimom. Na veoma zao i uvredljiv način raskinuo je s gospođom D’Epine koja ga je najtoplije podržavala. Posvađao se s Volterom – što i nije bilo naročito teško. Posvađao se s Dejvidom Hjumom, koji ga je – prihvatajući njegovu samoocenu kao mučenika književnosti – odveo u Englesku, pobrinuo se da ga pozdrave kao heroja i učinio sve što je bilo u njegovoj

moći da poseta bude uspešna a Ruso srećan. Mogu da se pomenu i deseci manjih afera, na primer – sukob s njegovim ženevskim prijateljem doktorom Tronšanom. Najveći broj svojih svađa Ruso je obeležio pismima divovskih razmera, naširoko izlažući svoje zamerke i optužbe. Ta pisma spadaju u njegova najblistavija dela, čuda krivotvorenja i nakaradnosti, u kojima razoružava ingenioznošću fabrikovanja dokaza, samovoljnog prepisivanja istorije i izvrtanja vremenskog redosleda da bi primaoca optužio da je pravo čudovište. Pismo koje je 10. jula 1766. napisao Hjumu ima osamnaest listova (dvadeset pet štampanih stranica), a prema ličnom Hjumovom biografu karakteriše ga doslednost „za koju je sposobna samo logički neumoljiva slaboumnost. Ono ostaje jedan od najbriljantnijih i u najvećoj meri zadivljujućih dokumenata koje je ikad stvorio mentalno poremećeni um.“

Ruso je postepeno uverio sebe da ti pojedinačni činovi neprijateljstva od strane muškaraca i žena koji se pretvaraju da ga vole nisu izolovani, nego su deo i te kako povezanog obrasca. Delovi razgranate i dugotrajne zavere s ciljem da ga uznemire, ozlojede, čak unište i naštete njegovom delu. Vraćajući svoj životni put unazad, ustanovio je da je ta zavera počela onda kada je – sa šesnaest godina – bio lakej grofice Verčelis: „Duboko sam ubeđen da se oko mene otad odvija neka igra mračnih interesa, da me sapliću i u svemu koče, a to je u meni probudilo razumljiv otpor prema postojećem sistemu koji smatram za to odgovornim.“ Pri čemu trezveni posmatrač vidi njegovu situaciju tako da su se, u poređenju s odnosom prema ostalim piscima, francuski zvaničnici još prilično lepo poneli prema Rusou. Samo jednom pokušali su da ga uhapse, a glavni cenzor Malzerb uglavnom je činio sve da njegova dela budu objavljena. Ali Rusoova sumnja da je žrtva međunarodne mreže postajala je sve jača, pogotovo

za vreme posete Engleskoj. Tada je bio ubeđen da konce drži u rukama upravo Hjum i da ima više desetaka pomagača. Jednom prilikom napisao je pismo lordu Kamdenu, kancelaru, saopštavajući mu da mu je život ugrožen i da traži oružanu pratnju da bi mogao bezbedno da napusti državu. Samo što su kancelari navikli da primaju pisma od ludaka i Kamden nije učinio ništa. U Doveru, pre nego što je konačno napustio Englesku, Ruso se ponašao histerično: odjurio je na palubu broda, zaključao se u kabinu, zatim je izašao i skočio na pristanišni stub za vezivanje broda, a okupljeni narod iznenadio zastrašujućom izjavom da sad i Tereza sudeluje u zaveri silom pokušavajući da ga zadrži u Engleskoj.

Po povratku na kontinent, u svojim pisanijima okačenim na ulazna vrata žalio se da su se protiv njega udružile pojedine društvene grupe – sveštenici, pomodni intelektualci, običan svet, žene, Švajcarci. Bio je ubeđen da sam vojvoda od Šoazela, ministar inostranih poslova Francuske, stoji na čelu međunarodne zavere i mnogo svog vremena žrtvuje na upravljanje ogromnom mrežom koja nema drugi cilj osim da mu zagorčava život. Ruso im smeta. I istorijske događaje je vešto ugradio u svoje izmišljene optužbe, na primer – da su Francuzi prigrabili Korziku za koju je on napisao statut. Neobično je da je upravo na Šoazelovu molbu napisao poljskim nacionalistima sličan statut za nezavisnu Poljsku. A kad je 1770. Šoazel pao s vlasti, Ruso se najglasnije bunio – ponovo je posredi podrivačka delatnost! Izjavio je da i ne naslućuje u čemu je njegov greh (osim što je otelotvorenje pravde i pravičnosti) zbog kojeg *oni* žele da ga kazne. Ali što se tiče zavere, nije imao nedoumica – bila je „nemerljiva, nezamisliva“: „Opkoliće me neprobojnom tminom. Živog će me strpati u kovčeg i sahraniti... Ako krenem na put, pobrinuće se da me posvuda drže u šaci. Svi

će unapred znati za mene: putnici, kočijaši, gostioničari... O meni će širiti takve strahote, da bilo kud da krenem, bilo šta da vidim – moje srce će se mrcvariti.“ Njegova poslednja dela, *Dialogues avec moi-même* (*Dijalozi sa samim sobom*), započeto 1772, i *Révériés du promeneur solitaire* (*Sanjarije samotnog šetača*) iz 1776. jasno odražavaju tu njegovu maniju gonjenja. Kada je završio *Dijaloge*, bio je ubeđen da su se „oni“ namerili da unište njegov rukopis i 24. februara 1776. otišao je u katedralu Notr Dam da ga položi na glavni oltar i time stavi pod zaštitu. Ali rešetka na vratima svetilišta bila je iz nekog tajanstvenog razloga zaključana. Zloslutni znak! I tako je napravio šest prepisa i iz sujevnog straha poslao ih različitim osobama: jedan primerak dobila je gospođica Bruk Budbi iz Ličfilda, takozvana „plava čarapa“ iliti nadriučena gospođica iz kruga doktora Džonsona. Ona je delo prvi put i objavila 1780. godine. Tada je Ruso već počivao u svom grobu. Žalosno je što je do poslednjeg trenutka svog života bio ubeđen da ga progone hiljade agenata.

Ovaj oblik ludila zaista izmuči bolesnika i nije moguće ponekad ne osetiti sažaljenje prema Rusou. Ali, nažalost, time se ne može zaključiti stvar. Naime, Ruso je bio jedan od najuticajnijih pisaca ikada. Za sebe je tvrdio da je prijatelj čovečanstva, a pre svega šampion načela istine i vrline. U to doba i u širem krugu su ga držali za takvog, a mnogi i danas u to veruju. Zbog toga treba temeljno ispitati njegovo ponašanje kao nekoga ko govori istinu i pun je vrlina. I šta nalazimo! Pitanje istine naročito je važno jer je Ruso posle smrti bio najpoznatiji po svom delu *Ispovesti*. U njemu se, kako je sam tvrdio, trudio da ispriča potpunu istinu o svom životu onako kako dotad niko nije. Njegovo književno delo bila je nova književna vrsta, apsolutno istinita biografija, kao i knjiga o životu doktora Džonsona od Džejmsa

Bozvela, objavljena deset godina kasnije, 1791. Apsolutno tačna biografija...

Ruso je na sav glas naglašavao da je njegova knjiga potpuno verodostojna. U zimu 1770/71. publici je u krcatim salonima često čitao iz nje, od petnaest do sedamnaest sati dnevno, samo s kratkim pauzama za ručak. Njegovi ispadi protiv određenih lica bili su tako nepodnošljivi da se jedna njegova žrtva, gospođa D'Epine, na kraju obratila vlastima i tražila da mu zabrane javna čitanja. Ruso je pristao da ih prekine, ali pre poslednjeg nastupa je dodao: „Ja sam ovde govorio istinu. Ako neko zna nekakve činjenice koje bi bile u suprotnosti s onim što ste maločas čuli, čak i da postoji hiljadu dokaza – znajte: sve su to laži, zlonamerne tvorevine... Ko ima u vidu moju prirodu, karakter, moral, sklonosti, moje radosti, navike, pa i pored toga može da poveruje da nisam pošten čovek – zaslužio je vešala.“ Ova izjava dočekana je s mûkom zaprepašćenja.

Istinitost svojih reči Ruso je podupro time što je uvek tvrdio da mu je pamćenje savršeno. A što je još važnije: svoje čitaoce je uverio u svoju iskrenost tako što je zaista bio prvi koji je u književnosti otkrio svoj seksualni život, i to ne u razmetljivom mačo duhu, nego upravo suprotno, stideći se i pravdajući se. Upućujući na „mračan i prljav lavirint“ svojih seksualnih doživljaja, s punim pravom kaže: „Nije najteže govoriti o gresima, nego o onome u čemu se osećamo ismejano i posramljeno.“ Ali koliko je njegovo pravdanje bilo iskreno? Lutajući mračnim sokacima Torina, u mladosti je ženama pokazivao голу stražnjicu. „Bilo je to ludo, ali nalazio sam neopisivo uživanje u tome da se pred njima šetam gole guzice.“ Ruso je bio rođeni egzibicionista, kako u seksu tako i drugim stvarima, i oseća se kako rado priča o svom seksualnom životu. Pominje i svoj mazohizam:

veoma je uživao dok ga je stroga pastorova sestra gospođica Lambersje iz sve snage šibala po goljoj zadnjici; namerno je bio nevaljao i insistirao da ga kažnjavaju, a jednu stariju devojku, gospođicu Groton, takođe je nagovarao da ga išiba: „Spustiti se na kolena pred moćnom gospodaricom, biti poslušan njenim naredbama, pronaći razlog da bih mogao da je molim, preklinjem za oprostaj – bila su moja najslađa uživanja.“ Od njega ćemo saznati kako se u detinjstvu navikao na seksualno samozadovoljavanje. Svesrdno i javno braniće masturbiranje jer, kako kaže, ono štiti mlade od polnih bolesti i: „Taj porok, koji stid i plahost čine tako udobnim, iz više razloga privlači našu živu uobrazilju: omogućava da se svaka žena podloži našim hirovima i čini da lepota služi zadovoljstvu bez dobijanja njene saglasnosti.“ Priča i o tome kako je u torinskom prihvatilištu za beskućnike hteo da ga zavede jedan homoseksualac. Priznaje da je naklonosti gospođe De Varan delio s njenim baštovanom. Otvoreno će ispričati kako nije mogao da vodi ljubav s nekom devojkom nakon što je otkrio da joj nedostaje jedna bradavica, a devojka ga je besno najurila: „Kanite se vi žena, izučavajte matematiku!“ Priznaje da se u kasnijem životu vratio samozadovoljavanju, budući da mu je bilo udobnije od bavljenja aktivnim ljubavnim životom. Ostavlja utisak – delom namerno, delom nesvesno – da je njegov odnos prema seksu u suštini ostao detinjast: njegova ljubavnica gospođa De Varan uvek je bila „Mama“.

Ruso je smatrao da će to problematično samootkrivanje buditi poverenje u pogledu njegove istinoljubivosti, a da bi taj utisak dodatno učvrstio, svoja izlaganja će dopunjavati i drugim sramnim, ali neseksualnim epizodama: uključujući krađe, laži, kukavičluk, ostavljanje drugih na cedilu. Samo što je u svemu tome bilo i lukavstva. Budući da ne šteti ni

sebe, sve što će kasnije izneti protiv svojih neprijatelja delovaće mnogo uverljivije. Bio je toga svestan. Kako je Didro besno primetio: „O sebi nam priča ružne i mučne stvari, da bi njegove neosnovane i bespoštedne optužbe onda delovale kao istinite.“ Povrh svega, i njegova samokritika je zbunjjuća jer svaki put priznaje samo голу činjenicu, istog trena nalazi izgovor za nju i tako vešto je predstavlja da čitalac na kraju celu priču doživljava kao nešto zanimljivo i simpatično, a njegovu otvorenost prima kao veliku zaslugu. Dalje, njegove istine u više navrata su se pokazale kao poluistine: slobodno se može reći da je Rusoovo poštenje selektivno, najnečasnije crte nalaze se u njegovim pismima i *Ispovestima*. U svetlosti moderne nauke „činjenice“ koje tako iskreno priznaje vrlo često se otkrivaju kao netačne, iskrivljene ili uopšte nepostojeće. Ponekad se to može zaključiti već upoređivanjem njegovih tekstova. O pokušaju homoseksualca da ga zavede potpuno drugačije piše u svom *Emilu* nego u *Ispovestima*. Njegovo pamćenje koje sve čuva samo je priča za malu decu. Pogrešno navodi godinu smrti svoga oca i kaže da je imao „oko šezdeset godina“, što je netačno – bilo mu je sedamdeset pet. Navodni odlazak u sklonište za beskućnike u najkritičnijem periodu njegove mladosti puka je izmišljotina u svim delovima. Polako postaje jasno da se ne sme poverovati ni u jednu tvrdnju iz *Ispovesti* ako nije potkrepljena spoljnim dokazima. Teško je ne složiti se s najtemeljnijim Rusoovim kritičarom J. H. Hojzingom koji kaže da su *Ispovesti* s iskrivljavanjima i vešto smišljenim lažima veliko razočaranje već time što se on toliko obavezuje i zalaže za pravdu i poštenje: „Što čovek pažljivije i uvek iznova čita ovo delo, što više se udubljuje, tim više se pokazuju slojevi licemerja.“ Šta je Rusoovu nečasnost činilo tako opasnom – i zbog čega su se njegovi raniji prijatelji s pravom brinuli šta će

još izmisliti – bila je ona njegova đavolska spretnost i sjajna sposobnost pisanja s kojom je predstavljao svoje izmišljotine. Kako je to izneo Rusoov životopisac profesor Kroker, koji se zaista trudio da bude krajnje objektivan, „Njegovi izveštaji o raspravama i svađama (kao u venecijanskoj epizodi), deluju neodoljivo ubedljivo, vrlo rečito i iskreno; a onda činjenice naprosto zapanje čoveka.“

Eto, toliko o Rusoovom osećaju pravičnosti. A da vidimo onda i njegovo poštenje... Među nama je veoma malo onih čiji bi život izdržao detaljnije ispitivanje, pa da s osećajem dobrog ukusa moralno prosuđujemo Rusoov život koji su do najsitnijih pojedinosti pomno rasvetljavale hiljade naučnika. A budući da se sam neprestano pozivao i da je – što je još važnije – snažno uticao na etiku i na ponašanje, drugog izbora nemamo. Prema svom tvrđenju bio je čovek koji se rodio da bi voleo, a nauk ljubavi oglašavao je s većom istrajnošću od većine sveštenika. E sad, kako je izražavao svoju ljubav prema onima koji su mu po prirodnom poretku bili najbliži? Preranom smrću majke, odmah posle rođenja, uskraćen mu je normalan porodični život. Ništa nije mogao da oseća prema njoj jer je uopšte nije poznao. Ali ni prema ostalim članovima porodice nije pokazivao privrženost, štaviše, čak ni zanimanje. Otac mu nije značio ništa, njegova smrt nije bila više od mogućnosti dobijanja nasleđstva. Tada se neko vreme bavio davno nestalim starijim bratom: morao je da ga proglasi mrtvim jer Ruso je jedino tako mogao da pripadne porodični novac. Prema tome, porodicu je smatrao samo izvorom novca. U *Ispovestima* piše: „Jedna od mojih takozvanih protivrečnosti jeste da kod mene gotovo prljavi tvrđičluk ide podruku s dubokim prezirom prema novcu.“ Od tog prezira u njegovom životu ne vidi se gotovo ništa. Kad je sud u vezi s porodičnim nasleđem doneo odluku u